

JASMINA AHMETAGIĆ (1970, Beograd) diplomirala je i doktorirala na Filološkom fakultetu u Beogradu. Dobitnik je Nagrade „Nikola Milošević” 2014. za knjigu *Pripovedač i priča*, kao i Nagrade „Isidorijana” za najbolje knjige srpske književnosti u 2006. i 2007. godini: *Unutrašnja strana postmodernizma: Pavić / Pogled na teoriju* (2005) i *Antropopeja: biblijski podtekst Pekićeve proze* (2006). Osim pomenutih naslova, autor je brojnih knjiga, tekstova u književnim i naučnim listovima i časopisima, kao i monografija: *Antički mit u prozi Borislava Pekića* (2001), *Potruga koja jesam: o prozi Vladana Dobrivojevića* (2002), *Dažd od živoga ugljevlja (čitanje s Biblijom u ruci: proza Danila Kiša i Mirka Kovača)* (2007), *Zlostavljanje i druge ljubavne pesme* (2009), *Nevidljivo zbivanje: pravoslavna duhovnost u prozi Grigorija Božovića* (2012), *Knjiga o Dostojevskom: bolest prekomernog saznanja* (2013), *Proza duše* (2015), *Knjiga o Kamiju: poetika mere* (2017). Radi u Institutu za srpsku kulturu, Priština (Leposavić).

b

Jasmina Ahmetagić

PRIČE O NARCISU
ZLOSTAVLJAČU

Zlostavljanje i književnost

edicija

KIKLOPI (knjiga br. 3)

uredništvo, lektura, korektura

Tijana Petković

Aleksandar Šurbatović

© Jasmina Ahmetagić

SADRŽAJ

Mali vodič kroz zlostavljanje	9
-------------------------------	---

I. MORALNO ZLOSTAVLJANJE

A) Jozef K. – žrtva moralnog zlostavljanja	19
B) Moralno zlostavljanje i problem sa savešću u <i>Kako upokojiti vampira</i>	34

II. LJUBAVNO ZLOSTAVLJANJE

A) Klinički slučaj: Lambert Lambert	53
B) Mileva Ajnštajn – žrtva bezuslovne ljubavi ili emotivnog zlostavljanja	70
C) Cerebralni narcis: Leonid i Dijana	86
D) Paradoks zlostavljanja: žena kao trofej (Ivo Andrić: „Zlostavljanje”)	101

III. PORODIČNO PROŽDIRANJE

A) Nadziranje i kažnjavanje (<i>Pijanistkinja</i> Elfride Jelinek)	117
B) „Treba” – glagol zlostavljanja (<i>Gazda Mladen</i> Bore Stankovića)	132

IV. ŽRTVA I ZLOČINAC

A) Proces reviktimizacije (Dorđe Lebović: <i>Vojnik i lutka</i>)	145
B) „Priznaj”: zločinac i žrtva (Arijel Dorfman: <i>Smrt i devojka</i>)	158

V. ZLOSTAVLJANJE KNJIŽEVNOSTI

A) Pisac i likovi: pseudopsihološke strategije zlostavljanja bližnjeg (V. Gombrović: <i>Pornografija</i>)	169
B) Kritika i delo: ideološko zlostavljanje književnosti	185
1. Zlostavljanje <i>Gorskog vijenca</i>	192
2. Opsada <i>Opsade</i>	208
3. Što je dozvoljeno Jupiteru, nije volu: pravo <i>da se bude nacionalista</i>	215
Izvori	231
Citirana literatura	233

*... ako se demonima onemogući da se nasele
u steni, šumi, planini i reci, onda oni koriste
čoveka kao mnogo opasnije prebivalište.*

K. G. Jung

MALI VODIČ KROZ ZLOSTAVLJANJE

Zlo i nasilje stalni su pratioci književnosti od njenih ritualnih i usmenih početaka. Uporedo s razvojem književnosti i društvenih odnosa razvijaju se i zlo i nasilje poprimajući raznovrsnije, bogatije i istančanije oblike, često manje prepoznatljive ali utoliko strašnije i fatalnije po posledicama za žrtvu. Istražiti i izučiti sve, ili makar najvažnije primere zla i nasilja u književnosti, poduhvat je koji zahteva celu jednu novu granu kritike i istorije književnosti. Zadatak kojeg smo se prihvatili jeste istraživanje jednog segmenta ove velike oblasti.

Istražujući problem nasilja u književnosti, te praveći izbor iz obimne književne građe, dva su nam se pojma nametnula kao centralna, i ona će biti, kroz izabrane književne primere, presudan sadržaj ove knjige: pojam zlostavljanja i pojam narcizma, preciznije narcističkog poremećaja ličnosti, koji je u tesnoj vezi sa zlostavljanjem. Veliki je broj primera zlostavljanja sa kojima se susrećemo u književnim delima (od zlostavljanja u logoru do zlostavljanja u porodici, posebno zlostavljanja dece, od *Belog hotela i Slika sa izložbe* Dilana Tomasa, *Srca tame* Džozefa Konrada, Kucijevih romana *Iščekujući varvare* i *Sramota*, Foknerovog *Svetilišta*, *Žrtve* Sola Beloua, do romana Aleksandra Tišme i posebno priče *Peto nasilje*, koja donosi jednu od najeksplicitnijih slika fizičke torture). No, nas je zanimao jedan aspekt koji nije osvetljen u našoj književnoj kritici: to je

zlostavljanje uzrokovano narcističkim poremećajem ličnosti, budući da je patološkim narcizmom u značajnoj meri uzrokovano zlo u svetu.

Priroda zlostavljanja koja nas ovde zanima maskirana je, teško prepoznatljiva, pa joj se žrtva teže može i suprotstaviti, jer u njoj otvara nedoumicu oko prirode onoga što se zbiva. To je proces suptilnog zlostavljanja, koji razmiče uobičajene predstave o dobru i zlu i problematizuje opažanja koja pritiču iz svakodnevlja: *zla ljudska bića su česta pojava i posmatraču izgledaju kao obični ljudi* (Pek 1991). Osnovni problem kojim su ispunjena prva četiri poglavlja knjige određen je zlostavljanjem kome je osnovni uzrok narcistički poremećaj ličnosti zlostavljača. Značajna je pažnja posvećena prepoznavanju zlostavljanja, te svojstvima junaka koja ih predodređuju za poziciju žrtve. Da bi postojalo zlostavljanje, moraju da postoje zlostavljač i žrtva, čak i ako se njihove uloge smenjuju (kao u sadomazohističkom odnosu u drami Edvarda Olbija *Ko se boji Virdžinije Vulf?*). U tekstovima koji slede, a koji su posvećeni izabranim književnim delima, promišlja se odnos junaka koji su u neposrednoj interpersonalnoj relaciji: analiziraju se strategije zlostavljanja (manipulativnost, perverzna komunikacija kao način izbegavanja stvarne komunikacije, ali i takozvano *sluđivanje drugog* narcističkim zavodenjem, koje paraliziše žrtvu i ostvaruje dominaciju nad njom).

Interpretiranjem Kafkinog *Procesa* u kontekstu mobinga – po sredstvima i ciljevima tortura kroz koju junak prolazi srodna je zlostavljanju u poslovnom okruženju – proširili smo sliku o Jozefu K., kao što smo osvetlili i psihološki problem Pekićevo junaka Konrada Rutkovskog iz *Kako upokojiti vampira*, problem koji je do sada u literaturi bio podrazumevan, ali nikada pomno analiziran. U poglavljima „Ljubavno zlostavljanje” i „Porodično zlostavljanje” pažnja je posvećena likovima i njihovim međusobnim odnosima u delima kao što su Nabokovljeva *Lolita*, drama Vide Ognjenović *Mileva Ajnštajn*, Pekićevo

Zlatno runo, Andrićeva priča „Zlostavljanje”, roman *Pijanistkinja* Elfride Jelinek i *Gazda Mladen* Bore Stankovića. Skrenuta je pažnja na to da se zlostavljajuće strategije i razvijaju tek pošto se odnos među junacima uspostavi, te da svaka pobuna žrtve izaziva promenu snaga između nje i zlostavljača: pre svega dalju primenu razvijenijih strategija zlostavljanja (od razaranja samopouzdanja žrtve, tobožnjim nerazumevanjem i paralelnim dijalozima, koji poništavaju njenu psihološku realnost i podstiču izlišno verbalno investiranje, preko razvoja sumnje u značenje samih događaja i osećanja krivice žrtve, čime se uništava njen identitet). Kako je zlostavljač zainteresovan samo za to da drugi odgovori na njegove potrebe, da ga navede da čini ili radi ono što njemu samom treba, on uništava svako autentično reagovanje žrtve. U radikalnom značenju, svaki je konzumentski odnos zlostavljanje, jer se ni u nameri ne bavi drugima kao ličnostima. Kada je Marks pisao o tome da čovek čoveku ne sme da bude sredstvo, već samo cilj, opisao je istu pojavu, samo su razlozi zbog kojih je o tome govorio bili drugačiji. U dva slučaja (Lebovićeva drama *Vojnik i lutka* i drama *Smrt i devojka* Arijela Dorfmana), u kojima je reč o očiglednom zlu (jer su junakinje prošle kroz logorsko iskustvo), zlostavljanje smo sagledali sa stanovišta psihološkog stanja žrtve i njenih potreba u procesu prevazilaženja torture. Poslednji deo knjige govori o zlostavljanju književnosti, tematizujući zlostavljanje likova (i, posredno, čitaoca) od strane narcističkog autora, na primeru Gombrovićevog romana *Pornografija* i potom same književnosti, od strane književne kritike. Iako je u poslednjem slučaju reč o ideološkom zlostavljanju, ono je srodno prethodnom po redukciji posmatranog predmeta i svodenju njegovog sadržaja na meru posmatrača. Sve prema čemu se uopšte možemo aktivno odnositi, možemo i zlostavljati. Može se reći i da je obrtanje uloga – tamo gde je nužno da se odnosimo aktivno, ponašamo se pasivno, tamo gde je nužno da drugi bude subjekat, on postaje objekat – uvek zlostavljanje. Podnaslov ove

knjige – *Zlostavljanje i književnost* – najširi je zajednički imenitelj ove skupine studija koje kontekstualizuju u prvom redu narcističko zlostavljanje ili zlostavljanje koje je bar u nekom stepenu u vezi sa narcističkim poremećajem ličnosti.

Iako se *nasilje* i *zlostavljanje* mogu uzimati kao sinonimi, izborom reči *zlostavljanje* upućujemo na sofisticiraniju delatnost, suptilne vidove nanošenja štete drugoj osobi, koji mogu sasvim izmicati okolini, iako su posledice po žrtvu brojne i razorne. Zlostavljanje je i očigledan čin fizičkog nasilja, ali i aktivno neprihvatanje bližnjeg, zahtev za njegovom promenom, čime se proizvodi snažan pritisak na tuđi život. Mada se nasilje određuje kao svaki napad na drugu osobu, koji ima za cilj da joj se nanese šteta, bol i patnja, ovde nasilje uzimamo i u drugom smislu: kada svesne namere nema, ali su činovi takvi da drugu osobu oštećuju. Delovanje nasilnika ne mora ni biti motivisano svesnim ciljem da se drugome nanese šteta, ali se ova ipak može obilatno nanositi destruktivnošću (i autodestruktivnošću), nezrelošću i preteranom samousredsređenošću; zlo se nanosi i neuzimanjem drugoga u obzir, čime on postaje kolateralna šteta, a ne primarni cilj, ali se sam čin nasilja time ne umanjuje. Nasilje, dakle, određujemo prema posledicama po drugog čoveka ili grupu ljudi, a ne prema namerama počinioca.

* * *

Emotivnom, odnosno moralnom zlostavljanju viktimologija govori poslednjih decenija (otac viktimologije, koja se razvija sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, bio je Benjamin Mendelson (Beniamin Mendelsohn) – on je 1940. skovao termin *viktimologija*, ali emotivno zlostavljanje još uvek nije pojam koji se koristi sa podrazumevanjem, budući da nije tako vidljivo kao fizičko, mada je čak i rasprostranjenije od njega, a jednako je nasilno. Sam naziv viktimologije upućuje da je žrtva postavljena u centar pažnje – ona je centralna i neizbežna za proces obnavljanja

pravde, pa se poslednjih decenija 20. veka menja njena, dotad marginalizovana uloga. „Zlo je i ono što ubija duh. Postoje razni esencijalni atributi života, naročito ljudskog, kao na primer: čulna percepcija, pokretljivost, svesnost, odrastanje, autonomija, volja. Sasvim je moguće ubiti jedan ili više ovih atributa, a da se ne uništi telo” (Pek 1991: 44).

Sigurno nije bez razloga od svih priča iz Ovidijevih *Meta-morfoza* mit o Narcisu najviše prepričavan i interpretiran – ako mit svojom funkcijom u društvu kazuje nešto epohalno važno, kontinuirano bavljenje Narcisom u istoriji kulture govori koliko važnu priču za nas sadrži ovaj mit. Ovidijev mit o Narcisu opisuje tragičnu nesposobnost da se uopšte voli; u umetnosti i literaturi srednjeg veka i rane renesanse tema je korišćena da ilustruje opasnost grešne i smrću kažnjive preokupacije sobom i divljenja sebi (Roningstam 2005). Mit o Narcisu i Ehi sadrži ideje stare kao stara Grčka, a moderne kao nedavna klinička istraživanja; on obuhvata osnovne opozicije ljudske egzistencije: realnost/iluzija, subjekat/objekat, ujedinjenost/razjedinjenost, investiranost/odvojenost (Berman 1990: 8): „Ovidijev mit ilustruje glavni razlog zbog kojeg ljudi danas pristupaju psihoterapiji: problem samopouzdanja i autofragmentacije. Mit o Narcisu i Ehi otkriva patološko ujedinjenje dve individue koje uspevaju u terorisanju jedna druge” (Berman 1990: 8). Još maska *alazona* u grčkoj komediji upozorava na narcistička svojstva. *Alazon* je ličnost sa apsurdnim ili ekstravagantnim pretenzijama – nadrifilozof, nadržilekar, zvezdoznanac, zaneseni pesnik, otmeni esteta, hvalisavi vojnik – svako ko o sebi misli da je iznad drugih i sebe shvata isuviše ozbiljno. Komični efekti dobrim delom počivaju na neskladu između slike koju *alazon* ima o sebi i njegovog stvarnog lika. To nas podstiče da se pitamo da li zbilja živimo u vremenima pojačanog narcizma (često se smatra fenomenom zapadnog sveta, jer je u vezi sa društvima koja naglašavaju individualizam i pretpostavljaju ga

grupnim i porodičnim vezama – „ja-orijentisana” zapadna kultura) ili smo sada samo više svesni pojave o kojoj je reč.

Kako se jednom od ključnih odlika zla smatra „nedostatak obzira prema ljudskoj vrednosti drugih”¹, a to je u isti mah i svojstvo osoba sa narcističkim poremećajem ličnosti, koji vodi do njenog izdizanja u odnosu na druge i eksploativnog odnosa prema njima, jasno je da je zlo u svetu značajno konstituisano od patološkog narcizma, kojim se, kroz književne primere, najviše i bavi ova knjiga. Kliničke forme zla, vidljive u zadovoljstvu kontrolisanja drugih, u izazivanju tuđe patnje, u samoisticanju nad drugima po cenu njihovog uništavanja, u zadovoljstvu zloupotrebe tuđeg poverenja i ljubavi, nalaze se ne samo na nivou pojedinaca već i društvenih grupa, organizacija, ideologija, pa i društava u celini. Osobe sa narcističkim poremećajem ličnosti vode sebe iznad zakona, te se na njih može odnositi Kantovo „radikalno zlo”. „Prema Kantu, radikalno zlo se ogleda u priznavanju moralnog zakona, ali istovremeno izuzimanju samog sebe” (Svensen 2006: 112). Šeling je takođe definisao da zlo nastaje kada sopstvenu volju postavimo iznad univerzalne, a Paskal je u svojim *Mislima* istakao da je naročito zlo kada je neko pun nedostataka, ali ih ne priznaje – to, prema Paskalu, znači pridodati tim nedostacima još jednu: hotimičnu samoodbranu. Veliki poznavalac ljudskog zla i prvi koji se poduhvatio njegovog proćavanja, Erich From, ukazuje na želju ljudi da kontrolišu druge, da jačaju njihovu zavisnost i slabe kapacitet za odlučivanje. Na sličan je način o zlu mislio i Jung, pripisujući zlo čovekovom propustu da se susretne sa svojom Senkom². O zlu se govori kao o fenomenu koji nastaje

---

¹ Govoreći o demonskom, instrumentalnom, idealističkom i plitkoumnom zlu, Laš Fr. H. Svensen kaže: „Zajednička odlika za sva četiri tipa zla jeste nedostatak obzira prema ljudskoj vrednosti drugih” (Svensen 2006: 87).

² Senka je jedan od osnovnih arhetipova Jungove analitičke psihologije i izvorište joj je i individualno i kolektivno nesvesno. Kao tamna, nepozna-

tamo gde su veze među ljudima pokidane – a, ako se nešto ističe u našem dobu, to su pokidane veze među ljudima, te je jasno da živimo u vremenu narastajućeg zla.³ Uostalom, Hajnc Kohut, osnivač psihologije selfa i proučavalac narcizma, smatra da je 20. vek obeležen obrtom od Čoveka krivice ka Tragičnom čoveku. Ako Čoveka krivice pre svega karakteriše kastraciona anksioznost, a izvor krivice su incestuozne i agresivne želje, Tragični čovek oseća konstantan strah od gubitka granica i potencijalne fragmentacije, on je blokiran očajanjem, nesposobnošću da se samorealizuje.

Pojam narcizam u psihijatriju su uveli Hevlok Elis (Henry Havelock Ellis) 1898. u svojoj studiji o autoerotizmu (opisao je tendenciju da se apsorbuju seksualna osećanja u divljenje sebi) i Pol Nak (Paul Nacke) 1899, koji je ovaj pojam koristio u studiji o seksualnim perverzijama, a u psihoanalizu ga je uveo Karl Abraham 1908. Frojd je prvi pomenuo narcizam u fusnoti dodatoj 1910. tekstu *Tri eseja o teoriji seksualnosti* (1905), gde se narcizam dovodi u vezu sa homoseksualnošću, da bi tekst *O narcizmu* napisao 1914. Narcizam je uključen u Frojdovu teoriju libida, kao energija između selfa i objekta – Frojd razlikuje primarni narcizam, normalni razvojni stupanj u kome dete, pošto je jedno sa majkom, nije sposobno da razlikuje objekte i razvija odnose sa svetom (u normalnom razvoju self se polako okreće ka spoljašnjem svetu i dete postaje sposobno za formiranje interpersonalnih odnosa), i sekundarni narcizam, koji predstavlja psihološku regresiju i pojavljuje se kada se libido povlači iz spoljašnjeg sveta i reinvestira u self. Oto Rank (Otto Rank) je o narcizmu pisao 1911. i njegova je knjiga *Der*

---

ta strana ličnosti, ona je suprotnost Egu i Personi, ali je prirodni deo čovekovog bića i ne može se eliminisati.

³ „Zlo nastaje kada se odgovornost udalji od pojedinca i prenese na opšti plan i kad se interesi udalje od opštih obzira i prenesu na lični plan” (Hana Arent, prema Svensen 2006: 180).

Doppelganger, prema rečima Džefrija Bermana (Jeffrey Berman), temelj budućih istraživanja narcizma u literaturi. Tako o romanu Meri Šeli, Džefri Berman piše tekst „Frankeštajn ili moderni Narcis”, a isti autor piše i o *Orkanskim visovima* (o narcističkoj prirodi centralnog ljubavnog odnosa), o Dikensovim *Velikim očekivanjima*, Vajldovoj *Slici Dorijana Greja*, Lorensovim *Sinovima i ljubavnicima*, te *Gospođi Dalovej Virdžinije Vulf* (Berman 1990). O porastu ovakih istraživanja u svetu svedoči i zbornik radova posvećen problemu narcizma u nemačkoj književnosti od romantizma do postmoderne (Adams–Vilijams 1995), kao i knjiga Džona Rasela (John Russel) *Hamlet i Narcis* (1995). Narcizam je proučavan i kod Marloua (posebno drama *Veliki Tamerlan* – Donaldson 1986), u Floberovom *Sentimentalnom vaspitanju* (Lejton 1986), Kafkinjoj *Metamorfozi* (Bruks 1986), u romanima Henrija Džejmsa (Lihtenberg 1986), u Šekspirovoj *Buri* (Vestland 1986), ali i u širokom opsegu od Bodlera do Satra (Holand 1986).

Prva američka rasprava o narcizmu održana je 1915. u Njujorku, na Šestom sastanku Američkog psihijatrijskog udruženja. Dijagnoza „narcistički poremećaj ličnosti” uvedena je kasnih šezdesetih godina – do tog vremena već su brojni autori osvetljavali problem narcizma, te kompleksnost funkcionisanja narcističke ličnosti (govorilo se o ljudima sa „kompleksom Boga”, o Ikarovom kompleksu – ljudi fiksirani na nedostižne ciljeve, o kompleksu Don Žuana itd.). O prikrivenim narcisima (*closet narcissist*), ali i egzibicionističkim narcisima, kao oblicima patološkog narcizma, govori Džejms F. Masterson (James F. Masterson) 1993, a o narcističko-mazohističkom karakteru Arnold Kuper (Arnold Cooper), 1981. Hajnc Kohut (Heinz Kohut) i Oto Kernberg (Otto Kernberg), krajem šezdesetih, inspirišu nove konceptualizacije patološkog narcizma. Kernberg je patološki narcizam razdvojio i od normalnog odraslog narcizma i od infantilne narcističke regresije odraslih. On je uveo termin *patološki narcizam*, pošto je uočio da je termin

narcizam, kao opisni, zloupotrebljen – usled preširoke upotrebe, termin je gotovo izgubio svoje značenje, prestao je da znači bilo šta određeno. Ozbiljne slučajeve patologije ličnosti, Kernberg naziva i terminalnim, malignim. Patološki narcizam, prema Kernbergovom mišljenju, odlikuje korišćenje primitivnih mehanizama odbrane (poricanje, onipotentnost, projekтивna identifikacija), ispunjenost dubokim nepoverenjem prema drugima, nesposobnost tolerisanja agresije. Kernberg je istakao da patološki narcisoidne pojedince odlikuje sindrom „grandioznog sopstva” (precenjuju svoje sposobnosti i vlastitu važnost, ali ispod toga stoji emocionalna nestabilnost, osećanje ispraznosti i neautentičnosti), iskorišćavanje drugih i manjak empatije. Američko psihijatrijsko udruženje uvelo je 1980. narcistički poremećaj ličnosti (NPD – *Narcissistic personality disorder*) u nomenklaturu mentalnih bolesti. Pod narcističkim poremećajem ličnosti podrazumeva se grupa svojstava, strukturalno ustrojstvo celokupne ličnosti, a ne sporadične pojave samoisticanja, samovažnosti ili naglašene ljubavi prema sebi (uostalom, narcistički poremećaj ličnosti, kako se ispostavlja, pre je odsustvo istinske ljubavi prema sebi). S jedne strane, često ga prati depresija, s druge, odsustvo tuge. Veliki se broj pojavljuje, po svojim manifestacijama i uzrocima, preklapa sa NPD-om – na primer, sadizam ili borderlajn poremećaj; narcistički poremećaj je kompleksna pojava i, prema Kernbergovom mišljenju, narasta u ranom detinjstvu kao rezultat hronično hladnih, neempatičnih roditelja.

* * *

Nema nikoga ko se povremeno nije osetio kao žrtva, nema nikoga bez iskustva emotivnog bola ili povremenog osećanja viktimizacije (bilo da je iskusio neki od elemenata iz repertoara zlostavljanja, bilo da je sistemski zlostavljan). U ovoj knjizi, koja fenomen zlostavljanja prati kroz književnost, razmotreni su primeri permanentnog zlostavljanja, radikalnog iskustva u kome

se jasno mogu definisati učesnici – počinilac, žrtva, posmatrač. Fokusirana na književne junake koji vrše ili trpe zlodela knjiga je zamišljena i kao vodič kroz lavirint zapretenih odnosa zlostavljača i žrtve.

I. MORALNO ZLOSTAVLJANJE

A) *Jozef K. – žrtva moralnog zlostavljanja*

U Kafkinom *Procesu* obilje prizora problematizuje odnos spoljašnje i unutrašnje stvarnosti centralnog lika. Proticanje vremena, kancelarijski ambijent, činovnici i podatne žene kao preovlađujuća antropološka slika, vest o procesu koja pokreće radnju napred, sve su to prepoznatljivi elementi realnosti koji utiču na to da proces koji se nadvija nad glavnim junakom i vodi ga propasti kontekstualizujemo kao pravni slučaj, a Jozefa K. tumačimo kao pojedinca u okviru datog društvenog sistema. S druge strane, hotimično prostorno zamešateljstvo zbog kojeg batinaše vezane za Jozefov slučaj nalazimo u kancelarijama banke u kojoj je zaposlen, a tavane sa sudskim činovnicima i poslužiteljima na kraju gotovo svakog stepeništa, kao što se pojedini prostori u romanu preobražavaju, dobijajući nove funkcije (katedrala, s obzirom na završni dijalog sveštenika i Jozefa K., transformiše se u svojevrsnu sudnicu, a mesto namenjeno isleđivanju u pozorište), čine od prostora Kafkinog romana metaforu koja glavnog junaka izmešta iz društvenog u egzistencijalni prostor. Da li je proces u ovom Kafkinom romanu samo ospoljenje jednog unutrašnjeg rata koji se vodi u junaku ili Jozef K. interiorizuje stvarni proces koji je protiv njega pokrenut, a autodestruktivno ponašanje prerasta u centralni uzrok K.-ove propasti, pitanje je koje su proučavaoci odavno uvrstili među stožerna, postavljena samom strukturom

romana, a upravo je mogućnost da se obe opcije ravnopravno promišljaju dokaz složenosti i semantičkog bogatstva ovog Kafkinog dela.

Međutim, ako se usredsredimo na motive koji su u romanu prisutni kao potpuna izvesnost, uočićemo da, nezavisno od razumevanja prirode samog procesa, postupci koji ga prate, načini komunikacije i razmene informacija u Kafkinom literarnom svetu (takozvana „nastrana komunikacija” koja izaziva u učesnicima nesigurnost i nejasnoću) svedoče o atmosferi moralnog zlostavljanja, čiji se mehanizmi tek u našem dobu ozbiljno proučavaju, a zasnivanje viktimologije kao nauke ukazuje na značaj i složenost uočenog problema. Jozef K. je predmet u procesu i ne postoji nikako drugačije do kao žrtva, čak i ako smo bliži tumačenju po kome je proces aktivnost koja se obavlja u junakovom psihološkom prostoru, jer je u tom slučaju posledica naučenog načina na koji junak doživljava sebe.

Moralno zlostavljanje je proces duševnog ubijanja pojedinca i može da dovede do potpunog sloma jedinke, pa i njene smrti (tako se ostvaruje jedini dosad poznati oblik savršenog zločina, te je u razvijenim zemljama u poslednje dve decenije postalo predmet zakonske regulative), a da počinitelj pritom ostane zaštićen samim načinom na koji zlostavljanje preduzima, nevidljivošću svojih činova, jer nema očigledne agresije, krvi, fizičkog nasilja. Perverznost takvog zlostavljanja sastoji se, između ostalog, u projektovanju krivice na zlostavljanog: formira se odnos u kome je delovanje zlostavljanog obesmišljeno jer, ma šta učinio, svakako će biti kriv. Sudbina Jozefa K. kreće se u tim okvirima – mada nevin, Kafkin junak strada, a stradanje je neizbežno, i junak mu je sve bliže, svakom preduzetom akcijom, tako da se stiče utisak da je konačno nož u grudi zario sam sebi. Međutim, tom konačnom smaknuću junaka prethodi kontinuirano zlostavljanje u odnosu na koje doslovno ubistvo postaje i simboličan čin.

Razmišljanje o počiniocu zločina nad Jozefom K., a posebno očekivanje da se on pojavi kao pojedinačno lice, vraća nas na krug pitanja o K.-ovoj odgovornosti i mogućoj autodestruktivnosti, jer svojim delanjem Kafkin junak samo ubrzava stradanje. S druge strane, ako imamo na umu zločinačko delovanje društvenog uređenja (ne zna se ko stoji iza procesa, a poremećaj prostora simbolizuje sveobuhvatnost terora), semantiku romana možemo razumeti – kao što su tumači, opravdano, i činili – kroz odnos totalizujućeg sistema i pojedinca. U *Procesu* je prikazan preobražaj junaka u žrtvu, preobražaj koji je upravo na tragu savremenih uvida da žrtva moralnog zlostavljanja nije inferiorni pojedinac determinisan svojom psihološkom slabošću, već da to može biti apsolutno svaka osoba, ali da to pre postaje ona koja poseduje određene kvalitete na koje se usmerava zlostavljač kao pojedinac, odnosno sistem kao celina. Pozicija žrtve je, dakle, neizbežnost do koje se dospeva ako se dovoljno dugo boravi u okolnostima koje svojim karakterom formira zlostavljač. To u isti mah pokazuje da moralno zlostavljanje izvire iz prirode zlostavljača i da funkcioniše poput paukove mreže – tamo gde je ona razapeta, bilo da je reč o invazivnom ponašanju pojedinca, bilo sistema, svako ko u nju upadne postaje žrtva, nezavisno od vlastitih svojstava; samo će, kako ćemo pokazati, izvesne osobine više pogodovati tom procesu. Tako nas odgovor na pitanje kako K. ubrzava vlastito stradanje vodi prečicom ne samo do njegovih svojstava, zbog kojih postaje žrtva, već i do raskrivanja da se u samom jezgru Kafkinog romana nalazi proces moralnog zlostavljanja junaka, proces koji počiva na primenjivanju sofisticiranih tehnika destabilizacije osobe.

Slava jednog romana ne obezbeđuje automatski slavu njegovoj prvoj rečenici. Ipak, uvodna rečenica *Procesa*, odnosno njen prvi deo, jedna je od onih koje su ušle u svakodnevlje, u korpus aluzija na kojima nastaje jezička igra ljubitelja, koliko i proučavalaca književnosti: „Neko mora da je oklevetao

Jozefa K.” Prvom rečenicom Kafka upućuje na nevinost junaka i, mada dozvoljava preispitivanje K.-ove ozloglašnosti (neko me je posmetao Jozef K.), autor usmerava čitaočevo očekivanje na okolnosti procesa koji će se nadalje voditi. Tako je prva rečenica upečatljiva jer postavlja problem a junaka pozicionira kao nevinu žrtvu.

Ako je još Teodor Adorno u građi Kafkinih dela video nagoveštaj nacionalsocijalizma⁴, mi danas možemo da upoređujemo repertoar zlostavljanja u koncentracionim logorima, totalitarnim sistemima i poslovnom okruženju (tzv. mobing), pa nam se u tom kontekstu otkriva dalekovidost Kafkinog *Procesa*. „Zlostavljači, gazde i mali šefovi se, želeći ostvariti sveć, služe, svjesno ili nesvjesno, nastranim postupcima koji psihološki čvrsto pritežu žrtve i sprečavaju njihovu reakciju. Ti isti postupci koji nalikuju zamkama, koristili su se u koncentracijskim logorima, a nastavljaju se održavati u totalitarnim režimima” (Hirigojen 2003: 68).

Naime, postoji više od jedne srodnosti između postupka koji se vodi protiv Jozefa K. i zlostavljanja koje se odvija na radnom mestu, odnosno u javnoj upravi, sudstvu⁵ (a to je teren po kome se Kafkin junak kreće), koje je u današnje vreme imenovano kao mobing – „psihološki teror u poslovnom životu i odnosi se na neprijateljsku i neetičku komunikaciju i maltretiranja koja su na sistematičan način usmerena od strane jednog ili više pojedinaca, uglavnom prema jednom pojedincu, koji

---

⁴ „Nije se ispunilo samo Kafkino proricanje terora i mučenja. ‘Država i Partija’: oni zasjedaju na tavanima, stanuju u krčmama, kao Hitler i Goebels u Kaiserhofu, kao u vidu policije instalirana zavjerenička banda. (...) Hapšenje je prepad, suđenje je akt nasilja” (Adorno 1985: 123).

⁵ „Među oblastima ljudskog delovanja u kojima dolazi do kršenja ljudskih prava, svakako se nalaze radno-pravna oblast, sudstvo, obrazovanje (...) stil rešavanja sudskih sporova poput korumpiranosti i neažurnosti. Sporovi i dalje traju beskonačno dugo i ‘garantuju’ usporeno dostizanje pravde” (Baltezarević 2007: 75).

Izdavač: Blum izdavaštvo, Nova Varoš
Sedište redakcije: Katarine Bogdanović 19/2, Beograd
Mejl: redakcija@blumizdavastvo.rs
Štampa: F.U.K., Beograd, 2021.
Tiraž: 500
ISBN: 978-86-6070-020-1

CIP - Каталогизација у публикацији; Народна библиотека Србије, Београд;
821.09; АХМЕТАГИЋ, Јасмина, 1970-; Приче о narcisu zlostavljaču : zlostavljanje
i književnost / Jasmina Ahmetagić. - Nova Varoš : Blum izdavaštvo, 2021 (Beograd :
F. U. K.). - 237 str. ; 20 cm. - (Edicija Kiklopi ; knj. 3); Tiraž 500. - Beležka o autorki: str.
1. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 231-237.; ISBN
978-86-6070-020-1; а) Књижевност -- Мотиви -- Насиље; COBISS.SR-ID 42608649;